

Karl R. Popper

Βιβλία και Σκέψεις *

Οι απαρχές του ευρωπαϊκού βιβλίου στην Αθήνα των κλασικών χρόνων

Με ιδιαίτερη χαρά ανταποκρίνομαι στην τιμητική πρόσκληση που μου έγινε, να δώσω εδώ μια διάλεξη με θέμα τα βιβλία. Και αυτό, όχι μόνο επειδή θεωρώ ότι τα βιβλία συνιστούν το πιο σημαντικό αγαθό του ευρωπαϊκού - και, θα έλεγα, όλου του ανθρώπινου - πολιτισμού, αλλά και γιατί στην προσωπική μου ζωή (που έχει ξεπεράσει τα 80 χρόνια) τα βιβλία έπαιξαν, και ακόμα παίζουν, έναν αυσιόχρημα δεσποζόντα ρόλο. Θυμάμαι ότι το πρώτο βιβλίο που διάβασα όταν ήμουν σχεδόν πέντε ετών ήταν το παραμύθι της Selma Lagerlöf *Το θαυμαστό ταξίδι του Νίλς Χόλγκερσον με τις Αγριόχηνες* - ξεκίνησα με τόν περ' το από τους τρεις τόμους, με πράσινο εξώφυλλο, του έργου αυτού που μόλις είχε κυκλοφορήσει στα γερμανικά. Ήταν ένα βιβλίο που άσκησε αποφασιστική επίδραση στο χαρακτήρα μου - το ίδιο όπως επηρέασε και το χαρακτήρα του παιδικού φίλου μου Konrad Lorenz. Ο Konrad αφοσιώθηκε έκτοτε με επιστημονικό πάθος στις αγριόχηνες. Η δική μου ολόψυχη αφοσίωση στράφηκε στη Selma Lagerlöf και τα βιβλία της: όπως και αυτή, δούλεψα και εγώ ως δάσκαλος στο σχολείο. Και στα χρόνια που ακολούθησαν, τόσο ο Konrad όσο και εγώ μείναμε πιστοί στις επιλογές της παιδικής μας ηλικίας.

Έκτοτε, τα βιβλία διαδραμάτισαν στη ζωή μου ένα ρόλο πολύ σπουδαιότερο απ' ό,τι η μουσική - αν και πρέπει να ομολογήσω πως κανένα άλλο ανθρώπινο επί-

* Σημείωση του μεταφραστή: Το κείμενο αυτό περιέχεται ως Κεφάλαιο 7 (με τίτλο «Bücher und Gedanke- Das erste Buch Europas») στον τόμο δοκιμών του K. R. Popper *Auf der Suche nach einer besseren Welt (Αναζητώντας έναν Καλύτερο Κόσμο)*, München-Zürich, PIPER, 1984. Στην αρχική του μορφή, αποτέλεσε το περιεχόμενο διάλεξης που δόθηκε στις 2.11.1982 στο παλαιό ανάκτορο (Hofburg) της Βιέννης, στα πλαίσια τελετής κατά την οποία ο τότε Ομοσπονδιακός Πρόεδρος της Αυστρίας, εγκαίνιασε μία έκθεση βιβλίου.

Έκτοτε, ο συγγραφέας επεξεργάστηκε επανειλημμένως το κείμενο και στην αγγλική γλώσσα, και επέφερε μικρές αλλαγές στο ύψος και το περιεχόμενό του. Η παρούσα απόδοση στα ελληνικά, αν και ακολουθεί τη γερμανική έκδοσή του κειμένου, αξιοποιεί κριτικά και τις αγγλικές (τουλάχιστον 4) παραλλαγές του. Χαρακτηριστικοί είναι οι αγγλικοί τίτλοι: «Books and Thoughts - The Origin of the European Book» και «Writing for Publication: An Athenian Invention».

© Copyright για την ελληνική γλώσσα: Ειρήνη Παπαδάκη.

τευγμα, ούτε και οι πιο υψηλές δημιουργίες της Λογοτεχνίας και της Τέχνης, δεν είναι για μένα κάτι τόσο θαυμάσιο, σχεδόν υπεράνθρωπο και μαζί συγκλονιστικά οικείο, όσο τα μεγάλα έργα της κλασικής μουσικής. Και, ωστόσο, θεωρώ ότι κρισιμότερη σημασία για τον πολιτισμό έχουν τα βιβλία.

Θα μπορούσα, εύλογα, να έχω επιλέξει να μιλήσω εδώ για την μεγάλη ευρωπαϊκή επανάσταση που οφείλουμε στον Johann Gutenberg (ή, ίσως, στον Laurens Janzoon Coster): γιατί η επιινόηση του τυπωμένου βιβλίου υπήρξε ασφαλώς μια τεράστια δύναμη που συνέβαλε καιρία στην ανάπτυξη του κινήματος του Ανθρωπισμού, όσο και αυτού της Μεταρρύθμισης, αλλά και στην άνθιση των Φυσικών Επιστημών, και τελικά της Δημοκρατίας, στα νεώτερα χρόνια. Επιέλεξα, ωστόσο, αντ' αυτού, να μιλήσω για ένα πολύ ανάλογο αλλά πρωταρχικότερο φαινόμενο, που ξεκίνησε 2.000 χρόνια πριν από τον Gutenberg στην αρχαία Ελλάδα και πού, όπως πιστεύω, έθεσε τα θεμέλια του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Συνέβη κατά την περίοδο που δίκαια αποκαλείται εποχή του «ελληνικού θαύματος», και κατ' εξοχήν του θαύματος της Αθήνας τον 6ο και 5ο π.χ. αιώνα, την εποχή της απόκρισης της περσικής απειλής, τότε που οι άνθρωποι συνειδητοποίησαν την αξία της ελευθερίας μέσα από τον αγώνα για την υπεράσπιση της - τον καιρό του Περικλή και της δημιουργίας του Παρθενώνα.

Για μια παρόμοια πολιτιστική άνθιση όπως αυτή της Αθήνας δεν θα μπορούσε ποτέ να δοθεί μία «πλήρης» εξήγηση. Το «φαινόμενο» έχει απασχολήσει τη σκέψη μου για πολλά χρόνια, αλλά και έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών δημοσιευμάτων μου κατά καιρούς. Δεν αμφιβάλω ότι μέρος, τουλάχιστον (αλλά, το υπογραμμίζω, *μόνον ένα μέρος*) της εξήγησης βρίσκεται στη διαδικασία διασταύρωσης του ελληνικού με τους ανατολικούς πολιτισμούς: σ' αυτό που, στην αγγλική γλώσσα, αποκαλείται «culture clash» («πολιτιστική σύγκρουση»/πθ και το γερμανικό ανάλογο «Zusammenprall der Kulturen» - «αμοιβαία πρόσκρουση των πολιτισμών»). Οπωσδήποτε, αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός το ότι τα έπη του Ομήρου, αλλά και σχεδόν όλες οι μεγάλες νέες ιδέες, γεννήθηκαν στις ανατολικές αποικίες της Ελλάδας, στα μικρασιατικά παράλια, όπου η «πολιτιστική σύγκρουση» ήταν ισχυρότερα απ' οπουδήποτε αλλού αισθητή. Και είναι επίσης αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι μεταξύ εκείνων που υπήρξαν κομιστές αυτών των ιδεών στην κεντρική Ελλάδα και σας δυτικές αποικίες της συγκαταλέγονται και πολιτικοί, ή άλλοι, φυγάδες που έσπευδαν να απομακρυνθούν από την Περσική επιρροή. Τέτοιοι φυγάδες ήταν ο Πυθαγόρας, ο Ξενοφάνης, ο Αναξαγόρας.

Θα πρότεινα, ωστόσο, και μια άλλη ιστορική εικόνα - που μόνο πρόσφατα επεξεργάστηκα σε σχέση μ' αυτόν τον προβληματισμό - η οποία θα μπορούσε, νομίζω, να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε *κατά ένα μέρος*, τουλάχιστον (υπογραμμίζω και πάλι ότι δεν πρόκειται για κάποια εξαντλητική εξήγηση) αυτό το εξαιρετικό θαύμα της Ελλάδας, και ιδιαίτερα της Αθήνας. Πρόκειται για την επιινόηση του γραπτού κειμένου που κυκλοφορεί δημόσια - του βιβλίου - και της βιβλιαγοράς.

Βέβαια, η γραφή είχε ήδη μακριά ιστορία. Μάλιστα, εδώ και εκεί, μπορούσε

κονείς να συναντήσει κάτι σαν βιβλίο, ιδιαίτερα στην Μέση Ανατολή (για την Κίνα δεν θα κάνω εδώ λόγο), αν και τα καταγραμμένα σε κερί, πηλό ή παρεμφερή υλικά, κείμενα δεν προσφέρονταν ασφαλώς για ειχερή χρήση. Υπήρχαν επίσης ιερές γραφές (θρησκευτικά κείμενα). Αλλά, όπως είναι γνωστό, για ένα πολύ μεγάλο διάστημα, η γραφή υπηρετούσε κυρίως τη σύνταξη επίσημων κρατικών είτε θρησκευτικών εγγράφων ή την εκπόνηση εμπορικών κατάστιχων (σαν τους καταλόγους, λ.χ., αγαθών και άλλων στοιχείων ιδιοκτησίας που βρέθηκαν στην Πύλο και την Κνωσό) ή, άλλοτε, την καταγραφή των πολεμικών πεπραγμένων των βασιλέων.

Σύμφωνα με την υπόθεσή μου, που για πρώτη φορά ανακοινώνω εδώ, αυτό που χαρακτηρίσουμε ως ευρωπαϊκό πολιτισμό άρχισε με την πρώτη δημοσίευση, σε μορφή βιβλίου, των έργων του Ομήρου. Τα ομηρικά έπη είχαν ήδη μια ιστορία 300 περίπου ετών, αλλά σε κανέναν δεν ήταν στο σύνολό τους γνωστά - με εξαίρεση τους επαγγελματίες απαγγελείς, δηλαδή τους ομηρικούς ραψωδούς («ομηρίδες»). Αυτό που έγινε στα 550 π.Χ., και μάλιστα με κρατική μέριμνα, ήταν να συγκεντρωθούν τα ομηρικά έπη και να καταγραφούν· να αναπαραχθούν, έπειτα, σε πολλά αντίτυπα από εγγράμματους δούλους-αντιγραφείς πάνω σε πάπιρο (που εισαγόταν τότε από την Αίγυπτο) και να διατεθούν για πώληση στο κοινό. Επρόκειτο για την πρώτη δημοσίευση βιβλίου.

Την ιδέα της καινοτομίας είχε, καθώς λέει η παράδοση, ο τύραννος της Αθήνας Πεισιστράτος. Κύριο λειτούργημα του Πεισιστράτου ήταν να ασκεί τη διακυβέρνηση της Αθήνας - καθήκον που συνεπαγόταν πολλές φροντίδες και μεγάλες δυσκολίες. Με την πρωτοβουλία που τώρα ανέλαβε, έγινε στ' αλήθεια ο πρώτος ευρωπαίος εκδότης: ο ιδρυτής και επικεφαλής μιας επιχείρησης που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως κάτι αντίστοιχο προς τους δημόσιους εκδοτικούς οίκους των ημερών μας (ως κάτι ανάλογο, λ.χ., προς το αυστριακό «Bundesverlag» ή και το «Verlag für Jugend und Volk» ή, πάλι, το βρετανικό «Her Majesty's Stationery Office»). Βέβαια, η εκδοτική αυτή «επιχείρηση» δεν επέζησε του ιδρυτή της. Όμως οι πολιτιστικές συνέπειές της υπήρξαν ανυπολόγιστης σπουδαιότητας για ολόκληρη τη μετέπειτα ιστορία - όσο και για μας σήμερα.

Με την πρωτοβουλία του Πεισιστράτου δημιουργήθηκε στην Αθήνα η πρώτη «αγορά βιβλίου» στην ιστορία της Ευρώπης. Όλοι διάβαζαν Όμηρο. Το έργο του έγινε το πρώτο αλφαβητάρι και η πρώτη βίβλος της Ευρώπης. Ακολούθησαν τα έργα του Ησίοδου, του Πινδάρου, του Αισχύλου και άλλων ποιητών. Οι Αθηναίοι έμαθαν να διαβάζουν (για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, έκοτε, η ανάγνωση γινόταν μόνο φωναχτά) και να γράφουν (ιδιαίτερα, κείμενα που προορίζονταν να εκφωνηθούν ως ομιλίες, καθώς και επιστολές). Η Αθήνα έγινε δημοκρατία.

Έτσι, άρχισαν να γράφονται, αλλά και να πωλούνται και να αγοράζονται, βιβλία. Ήδη, στα 466 π.Χ. ακολούθησε, προφανώς σε μια μεγάλη έκδοση, το πρώτο δημοσίευμα φυσικής επιστήμης, το έργο *Περί Φύσεως* του Αναξαγόρα. (Το έργο του προγενέστερου φιλοσόφου, του Αναξίμανδρου, φαίνεται ότι δεν «δημοσιεύθηκε» ποτέ, αν και το Λύκειο, κατά ορισμένες ενδείξεις, διέθετε ένα αντίγραφο, ή

μια σύνοψη, ενώ αργότερα ο Απολλόδωρος ανακάλυψε σε μια αθηναϊκή βιβλιοθήκη ένα αντίτυπό του - ίσως να πρόκειται για το ίδιο αντίγραφο. Όσο για τον Ηρόκλειτο, ξέρουμε ότι δεν έδωσε στη δημοσιότητα το έργο του, αλλά το κατέθεσε στο ναό της Αρτέμιδος, στην Έφεσο). Ο Αναξαγόρας, που ήταν πολιτικός πρόσφυγας από τις Κλαζομενές της Ιωνίας (κοντά στην Σμύρνη) συνέγραψε το έργο του στην Αθήνα. Οι πληροφορίες που έχουμε φέρουν το βιβλίο να κυκλοφορεί ακόμα 67 χρόνια αργότερα σε πάμφθηνη τιμή. Και, ωστόσο, επέζησε για χίλια χρόνια. Υπήρξε, καθώς υποθέτω, το πρώτο έργο που γράφτηκε με την προοπτική να δημοσιευθεί ως βιβλίο.

Περίπου 37 χρόνια μετά την κυκλοφορία του έργου του Αναξαγόρα, γύρω στα 429 π.Χ., είδε το φως της δημοσιότητας, και μάλιστα με πανηγυρικό τρόπο, το μεγάλο ιστορικό έργο του Ηροδότου. Είχε, ασφαλώς, δίκιο ο Περικλής όταν, δύο χρόνια νωρίτερα, είχε αποκαλέσει την Αθήνα «σχολείο της Ελλάδας» («της Ελλάδος παιδείουσιν»).

Η υπόθεσή μου, λοιπόν, είναι ότι ο Πεισίστρατος, μέσω ακριβώς της αγοραπωλησίας των βιβλίων στην Αθήνα, έθεσε σε κίνηση μια πολιτιστική επανάσταση, ανάλογη προς αυτήν που άρχισε 2.000 χρόνια αργότερα στην Ευρώπη με την επινόηση της τυπογραφίας. Πρόκειται, βέβαια, για μια εικασία που δεν επιδέχεται, αυστηρά μιλώντας, επιστημονικό έλεγχο. Οι ιστορικές παραλληλίες δεν θα πρέπει να ανιμετωπίζονται κατά γράμμα. Ωστόσο, μερικές φορές επιστοιούν την προσοχή μας σε εντυπωσιακές ομοιότητες. Έτσι, λ.χ., μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του, ο Αναξαγόρας κατηγορήθηκε για ασέβεια κατά των θεών και κάτι ανάλογο συνέβη στον Γαλιλαίο, 2.000 χρόνια αργότερα. Και των δύο οι ζωές βρέθηκαν σε άμεσο κίνδυνο. Αλλά τελικά κανείς τους δεν θανατώθηκε. Ο δεύτερος σώθηκε χάρη στην παρέμβαση του Πάπα. Ο πρώτος χάρη στην υποστήριξη του άλλοτε μαθητή του, του Περικλή - μόνο που, όπως ξέρουμε, τελικά εξορίστηκε αφού του επιβλήθηκε μια βαριά χρηματική ποινή. Βρήκε καταφύγιο στην Λάμψακο, κοντά σε έναν άλλον Αθηναίο εξόριστο και πρώην μαθητή του, τον Θεμιστοκλή. Εκεί και πέθανε λίγα χρόνια αργότερα. (Για την προσεγγιστική χρονολογική ένταξη του Αναξαγόρα, αντλώ από τις σχετικές μελέτες των F. M. Cleve και D. O' Brien).

Την εποχή εκείνη, κανείς δεν είχε σκεφθεί την ιδέα να απαγορεύσει, ή και να κάψει, ένα επικίνδυνο βιβλίο - όπως το *Περί Φύσεως* του Αναξαγόρα. Τα βιβλία, μια πολύ πρόσφατη ακόμα καινοτομία, δεν είχαν φτάσει να περιέλθουν σε νομική δικαιοδοσία. Έτσι, το βιβλίο του Αναξαγόρα, χάρη στην πολύκροτη δίκη του συγγραφέα του, πέρασε γρήγορα στην πρώτη σειρά των τοπικών πωλήσεων (έγινε best seller - όπως θα λέγαμε σήμερα), ενώ μέρη του - και προφανώς τα λιγότερο αφορημένα - έγιναν θέμα συζητήσεων στην πόλη. Είναι γι' αυτό αξιοπερίεργο το γεγονός ότι στα 399 π.Χ. το βιβλίο πουλιόταν στην αγορά σε μια εξευτελιστικά χαμηλή τιμή - σε αντίθεση προς το βιβλίο του Γαλιλαίου που είχε συμπεριληφθεί στον Πίνακα των απαγορευμένων έργων και λόγω της σπανιότητάς του, δεν ήταν προσιτό παρά με καταβολή ενός τεράστιου χρηματικού ποσού.

Ότι ένα βιβλίο μπορεί να σημαίνει δύναμη, και, μάλιστα, ότι μπορεί να έχει πο-

λιτική σημασία, αυτό το αναγνώρισε πρώτος ο Πλάτων. Ήταν εκείνος που διέγνωσε την, κατ' αυτόν αρνητική, πολιτική επίδραση που μπορεί να ασκήσουν τα έργα των ποιητών, και ιδιαίτερα του Ομήρου (τον οποίο, ωστόσο, θαύμαζε ως ποιητή) και εισηγήθηκε την απαγόρευσή τους από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Πολιτείας του.

Είναι πάντως από τον Πλάτωνα, και συγκεκριμένα από την *Απολογία του Σωκράτη* - το πιο έξοχο φιλοσοφικό κείμενο που γνωρίζω - απ' όπου αντλώ μέρος των πληροφοριών μου για την τύχη του βιβλίου του Αναξαγόρα. Διαβάζουμε, λοιπόν, εκεί ότι μόνο για τους απαίδευτους («απείρους γραμματιών») θα μπορούσε κανείς να πει ότι δεν γνωρίζουν τίποτα για το περιεχόμενο του έργου αυτού και ότι οι φιλομαθείς νέοι «μπορούν να το αγοράσουν, όποτε θέλουν, στην τιμή, το πολύ, της μιας δραχμής, στην αγορά του βιβλίου». [Ο Otto Kiefel, ένας καλός μεταφραστής, απέδωσε, εξίσου ελεύθερα, στα γερμανικά, με τη διατύπωση «beim Buchhändler» - «στον βιβλιοπώλη» - την ελληνική έκφραση του πρωτοτύπου «εκ της ορχήστρας». Αμφιβάλλω, ωστόσο, αν στο μέρος που αναφέρει ο Πλάτων, δηλαδή στην ορχήστρα του θεάτρου, υπήρχαν ειδικοί βιβλιοπώλες ή ίσως απλώς έμποροι, οι οποίοι κοντά στα άλλα αγαθά που πουλούσαν - ας πούμε, πρόχειρα φαγώσιμα, μεταξύ άλλων - διέθεταν και βιβλία, σε μορφή κυλίνδρων από πάπυρο. Πάντως η τότε αξία της δραχμής - κατά υπολογισμούς ιστορικών της εποχής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου - αντιστοιχούσε περίπου σε λιγότερο από 90 αυστριακά Heller (η τότε αυστριακή κορώνα είχε 100 Heller), ή κάτι λιγότερο από 10 βρετανικές πέννες. Σε σημερινές τιμές θα ισοδυναμούσε περίπου με 20-40 αυστριακά σελλίνια, ή κάπου 5-6 βρετανικές στερλίνες, όσο, δηλαδή, η μέση τιμή ενός βιβλίου τσέπης].

Το έργο του Αναξαγόρα αποτελούνταν από δύο ή τρεις χειρόγραφους κυλίνδρους παπύρου («βιβλία»). Και, όπως υπαινίσσεται ο Πλάτων, η τιμή της μιας δραχμής στην οποία μπορούσε να αγορασθεί ήταν εκπληκτικά μικρή για ένα έργο τόσο μεγάλο και γνωστό, και ιδιαίτερα τόσο πολύ συζητούμενο τότε.

Αλλά ίσως ορισμένα στοιχεία από την τότε ιστορική κατάσταση στην Αθήνα θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν να βρούμε κάποια αιτία για την τόσο χαμηλή τιμή του. Ας θυμηθούμε, έτσι, ότι μετά από έναν πόλεμο 27 ετών με την Σπάρτη, η Αθήνα είχε περιέλθει στη βίαιη διακυβέρνηση των λεγόμενων Τριάντα Τυράννων, που μέσα σε 8 μήνες κατάφεραν να θανατώσουν περίπου το 8% των κατοίκων με πληρή πολιτικά δικαιώματα και να κατάσχουν τις περιουσίες τους. Πολλοί, τότε, εγκατέλειψαν την πόλη. Επείστρεψαν όμως πάλι και μπόρεσαν, μετά από μία νικηφόρο μάχη στον Πειραιά, να καταλύσουν το καθεστώς των Τριάντα Τυράννων και να αποκαταστήσουν τη δημοκρατία. Η *Απολογία* του Πλάτωνα, τώρα, αναφέρεται ακριβώς σε καταστάσεις που τοποθετούνται λίγο μετά τα ιστορικά αυτά γεγονότα. Φαίνεται, λοιπόν, πιθανό ότι, τις δύσκολες εκείνες μέρες, πολλά βιβλία μεταπωλούνταν από οικογένειες που είχαν στο μεταξύ πτωχείσει.

Αλλά, βέβαια, όλο και περισσότερα βιβλία γράφονταν και προωθούνταν στην αγορά για πώληση. Αυτό καταφαίνεται από το μεγάλο έργο του Θουκυδίδη που περιέγραφε σε 8 βιβλία εικοσιένα χρόνια πολέμου, από το έργο του Ισοκράτη, και,

βέβαια, από την κολοσοισαία παραγωγή του Πλάτωνα, αλλά και από πλήθος άλλα βιβλία που κυκλοφορούσαν τότε.

Και για να επανέλθουμε στο βιβλίο του Αναξαγόρα, ασφαλώς αυτό διαβαζόταν συνέχεια κατά τούς επόμενους αιώνες. Ξέρουμε ότι εξακολουθούσε να υπάρχει στην Αθήνα περίπου 1000 χρόνια μετά την πρώτη εμφάνισή του, δηλαδή στα 529 μ.Χ., όταν με αυτοκρατορικό διάταγμα του Ιουστινιανού έκλεισαν οι εθνικές φιλοσοφικές Σχολές της Αθήνας. Έκτοτε, τα ίχνη του βιβλίου εξαφανίζονται.

Και όμως, το θεωρητικό περιεχόμενο του έργου αυτού δεν χάθηκε για πάντα. Στην εποχή μας, ειδικοί μελετητές μπόρεσαν, μετά από πολλές προσπάθειες, να ανασυνγκροτήσουν ένα σημαντικό μέρος, αν και όχι το σύνολο, αυτού του περιεχομένου μέσα από χωρία του που είχαν παρατεθεί σε κείμενα άλλων συγγραφέων ή μέσα από σχόλια σ' αυτά τα χωρία, τα οποία συνάρμοσαν έπειτα κατάλληλα. (Θα σας ενδιέφερε, ίσως, να μάθετε ότι ο καλύτερος, όπως πιστεύω, από τούς ειδικούς σ' αυτό το πεδίο της αποκατάστασης του κειμένου του Αναξαγόρα, ο καθηγητής Felix M. Cleve, είναι Βιεννέζος· και ότι αναγκάστηκε στα 1940, όπως και ο Αναξαγόρας στα 492 π.Χ., να εγκαταλείψει την πόλη όπου ζούσε και, ταξιδεύοντας μέσα από τη θάλασσα, να καταφύγει προς τα δυτικά - στην περίπτωση του, στη Ν. Υόρκη, απ' όπου δεν απελάθηκε, ευτυχώς).

Βλέπετε, έτσι, ότι ένα βιβλίο μπορεί να επιζήσει του συγγραφέα του επί τουλάχιστον 1000 χρόνια. Αλλά οι σκέψεις που διατυπώνονται μέσα σ' αυτό, δηλαδή το θεωρητικό περιεχόμενό του, μπορούν να επιζήσουν και αυτού του βιβλίου - στην περίπτωση του έργου του Αναξαγόρα επέζησαν για άλλα 1500 χρόνια.

Σ' αυτό ακριβώς έγκειται και ένα μέρος της τεράστιας πολιτιστικής σημασίας του βιβλίου. Οι σκέψεις εκείνες από το έργο του Αναξαγόρα, που οι λόγιοι κατάφεραν στις μέρες μας να ανασυνγκροτήσουν, είναι κάτι αντικειμενικό. Αυτό το αντικειμενικό θεωρητικό περιεχόμενο του συγκεκριμένου έργου - αλλά και οποιουδήποτε έργου - θα πρέπει να αντιδιαστέλλεται ρητά προς τις διανοητικές διεργασίες που επιτελούνται στον νου του Αναξαγόρα (στην περίπτωση μας) ή οποιουδήποτε άλλου συγγραφέα.

Είναι επομένως, το αντικειμενικό θεωρητικό αγαθό, το αντικειμενικό περιεχόμενο που εμπεριέχεται σε ένα βιβλίο, εκείνο που κάνει το βιβλίο πολύτιμο - και όχι, όπως συχνά πιστεύεται, η «έκφραση» των υποκειμενικών σκέψεων, δηλαδή, των νοητικών διαδικασιών του συγγραφέα. Πολύ ευστοχότερα θα το αποδίδαμε, αν λέγαμε ότι πρόκειται για το αντικειμενικό προϊόν της υποκειμενικής διανοητικής εργασίας - μιας πνευματικής δραστηριότητας, μεγάλο μέρος της οποίας συνίσταται, ακριβώς, στη βελτίωση, ή πάλι την απόρριψη, αυτού που μόλις έχει καταγραφεί. Μπορεί, έτσι, να διαπιστώσει κανείς ένα είδος αμοιβαίας μετάγγισης - μια αλληλεπενέργεια - ανάμεσα στις υποκειμενικές διεργασίες του σκέπτεσθαι, δηλαδή τη διανοητική εργασία του συγγραφέα, αφενός, και στις αντικειμενικές σκέψεις, που καταγράφονται - και, συχνά, αναθεωρούνται μετά την διατύπωσή τους - αφετέρου. Έτσι, ο συγγραφέας δημιουργεί ένα έργο, αλλά μπορεί να μάθει πάρα πολλά από το ίδιο το έργο του, από τις δικές του απόπειρες να διατυπώσει τις ιδέ-

ες του, και, ιδιαίτερα, από τα λάθη του - όπως μπορεί, ασφαλώς, να μάθει και από τα έργα των άλλων.

Φυσικά, υπάρχουν και συγγραφείς που εργάζονται με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο. Είναι, ωστόσο, γεγονός - και μπορεί να το διαπιστώσει κανείς σε πολλούς συγγραφείς - ότι οι ιδέες που παράγονται από μία διανοητική εργασία μπορούν, πιο αποτελεσματικά από οποιονδήποτε άλλο τρόπο, να αντιμετωπισθούν κριτικά και να βελτιωθούν όταν δοκιμάσει κανείς να τις διατυπώσει γραπτά με σκοπό τη δημοσίευσή τους - έτσι, εξάλλου, μπορούν αυτές να μελετηθούν και να συζητηθούν από άλλους επίσης.

Και όμως, υπάρχει μία αβασάνιστη και παραπλανητική θεωρία, σύμφωνα με την οποία μία πρόταση η οποία διατυπώνεται προφορικά ή γραπτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση μιας υποκειμενικής σκέψης. Αλλά πρόκειται για θεωρία με ολέθριες συνέπειες, όπως μπορεί να φανεί από την πιο γενικευμένη εφαρμογή της στην περιοχή της Τέχνης, όπου έχει συμβάλει στην εδραίωση του εξπρεσιονισμού (πβ. και τη λατινική λέξη «*ekpressio*», απ' όπου ο όρος). Ακόμα και σήμερα, γίνεται σχεδόν καθολικά αποδεκτή, ως αυτονόητη, η άποψη ότι ένα έργο Τέχνης αποτελεί έκφραση της προσωπικότητας - ή, ειδικότερα, των συγκινησιακών βιωμάτων - του δημιουργού του. Φαίνεται μάλιστα πως οι περισσότεροι μουσικοί συνθέτες και καλλιτέχνες σήμερα πιστεύουν σ' αυτή τη θεωρία. Αλλά πρόκειται για μια πίστη που έχει οδηγήσει σε μεγάλη υποβάθμιση της τέχνης.

Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία πώς όλα όσα κάνει κανείς αποτελούν έκφραση της προσωπικότητάς του - ακόμα και το πολυποίκιλο πλήθος των άλλοτε σημαντικών και άλλοτε πιο πεζών κινήσεων και πράξεων που συνθέτουν την καθημερινή μας δραστηριότητα. Ό,τι κάνουμε φέρει, ασφαλώς, τη σφραγίδα του εαυτού μας - και μ' αυτήν την έννοια φυσικά τον εκφράζει. Αλλά ακριβώς αυτό καθιστά κοινότοπη και ελάχιστα ενδιαφέρουσα τη θεωρία ότι η τέχνη αποτελεί έκφραση της προσωπικότητας του καλλιτέχνη.

Στην πραγματικότητα, ο μεγάλος καλλιτέχνης είναι ένας στο έπακρο ευαίσθητος και αφοσιωμένος μαθητευόμενος, που κρατά διαρκώς ανοιχτό το πνεύμα του, έτσι ώστε να μπορεί να διδάσκεται όχι μόνον από τα δημιουργήματα των άλλων, αλλά και από το ίδιο το δικό του έργο που δεν παύει να μαθαίνει τόσο από τα τελειωμένα επιτεύγματα των άλλων, όσο και από τα αποτελέσματα του προσωπικού του μόχθου και προπάντων από τις αποτυχίες του - και μάλιστα στο συγκεκριμένο έργο που τυχαίνει, σε δεδομένη στιγμή, να δουλεύει και όσο το δουλεύει. Αυτό ισχύει και για τους καθαυτό καλλιτέχνες - λ.χ. για τους συνθέτες μουσικών έργων - όσο και για τους κάθε είδους συγγραφείς βιβλίων. Όλοι οι μεγάλοι δημιουργοί είχαν έντονα ανεπτυγμένη την τάση της αυτοκριτικής, αντιμετωπίζοντας το έργο τους ως κάτι αντικειμενικό, ως κάτι που αναπτύσσεται έξω απ' αυτούς και που συχνά τους ξεπερνά, που εμπνέει ή τροποποιεί την παρατέρα προσπάθειά τους. Αξίζει, νομίζω, να αναφέρουμε εδώ κάτι που ίσως δεν είναι πολύ γνωστό. Όταν ο Haydn παρακολουθούσε, στην αίθουσα τελειών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, την πρώτη επίδειξη του ορατορίου του *Η Δημιουργία*, ξέσπασε σε δάκρυα και εί-

κε: «Δεν το έχω συνθέσει εγώ αυτό!».

Θα συμφωνείτε, φυσικά, ότι αγγίξαμε ένα θέμα κυριολεκτικά ανεξάντλητο, αλλά στενά συνδεδεμένο με την ανάπτυξη της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Ήδη, πριν από την εποχή του Πειλοστράτου, η ελληνική τέχνη είχε υποστεί την επίδραση του Ομήρου. Αλλά μετά τη δημοσίευση των ομηρικών επών, και ακριβώς στην Αθήνα, σημειώνεται μία ξεκάθαρη στροφή προς την περιγραφική και παραστατική τέχνη, ενώ αργότερα εμφανίζεται ένας νατουραλισμός.

Όλα αυτά κάνουν φανερή την τεράστια σημασία των αντικειμενοποιημένων σκέψεων, των περιεχομένων των σκέψεων στην αντικειμενική τους διάσταση. Συγκροτούν έναν ιδιαίτερο κόσμο που τον έχω χαρακτηρίσει ως «κόσμο 3», στα πλαίσια μιας θεωρίας που επεξεργάζομαι εδώ και χρόνια. Έτσι, ονομάζω «κόσμο 1» τον κόσμο των υλικών πραγμάτων - αυτόν που μελετούν η φυσική, η αστρονομία, η χημεία και η βιολογία. Ονομάζω «κόσμο 2» τον κόσμο των προσωπικών, υποκειμενικών βιωμάτων μας, των ελπίδων, σκέψεων και στόχων μας, της χαράς και της λύσης, των σκέψεών μας με υποκειμενικό νόημα (τον κόσμο των ψυχοπνευματικών διεργασιών μας που η ψυχολογία προσπαθεί να περιγράψει και να εξηγήσει). Και ονομάζω «κόσμο 3» τον κόσμο των προϊόντων που γεννούν οι πνευματικές μας δραστηριότητες, τον κόσμο, κυρίως, των γλωσσικά και, ιδιαίτερα, γραπτά διατυπωμένων σκέψεών μας, καθώς επίσης και τον κόσμο της τέχνης και της τεχνικής - τον όλο κόσμο, λοιπόν, του πολιτισμού.

Έτσι, ο κόσμος 3, είναι ο κόσμος των παραγώγων του ανθρώπινου πνεύματος. Φυσικά, η επωνυμία εισάγεται για να διευκολύνει τη συζήτηση - και η ορολογία δεν είναι καν νέα (ας σκεφθούμε λ.χ. τον G. Frege). Νέα είναι μόνον η θέση ότι ο ψυχοπνευματικός μας κόσμος, και πιο συγκεκριμένα, η διεργασία του σκέπτεσθαι που επιτελεί ο νούς μας, αλλά και η βίωση των συναισθημάτων μας, δηλαδή αυτό που ονομάζω «κόσμο 2», αναπτύσσεται μέσω αλληλεπίδρασης με τους άλλους δύο κόσμους, και ιδιαίτερα με τον δημιουργημένο από εμάς τους ίδιους κόσμο 3, τον κόσμο της γλώσσας, της γραφής και, κυρίως, των περιεχομένων του λόγου - τον κόσμο των βιβλίων αλλά και της τέχνης. Με δυό λόγια, τον κόσμο της κουλτούρας.

Η θέση μου αυτή για το δυναμικό ρόλο της αμοιβαίας επενέργειας ανάμεσα στον κόσμο 3, ιδιαίτερα των βιβλίων (και, πιο συγκεκριμένα, των αντικειμενικών περιεχομένων τους) αφενός, και στον ψυχοπνευματικό μας κόσμο, αφετέρου, έχει ενδιαφέρουσες συνέπειες. Γιατί, το ότι υπάρχει κάτι τέτοιο όπως τα αντικειμενικά περιεχόμενα των πνευματικών μας δημιουργημάτων, αυτό το οφείλουμε στην επινόηση της ανθρώπινης γλώσσας. Αυτή κατέστησε δυνατό, για πρώτη φορά στην ιστορία της εξέλιξης της ζωής στον θαυμαστό πλανήτη μας, να προκύψουν εξωτερικευμένα περιεχόμενα των πνευματικών μας παραγώγων. Αλλά έτσι, κατέστησε για μας δυνατό να αντιμετωπίσουμε τα περιεχόμενα των σκέψεών μας ως αντικείμενα, άρα και να μπορούμε να ασκούμε κριτική σ' αυτά - επομένως, μ' αυτόν τον τρόπο, να γινόμαστε κριτικοί και απέναντι στους εαυτούς μας.

Η επινόηση της γραφής ήταν το επόμενο βήμα. Αλλά το ακόμα πιο βαρυσήμαντο βήμα, από την άποψη των συνεπειών του, ήταν η επινόηση του βιβλίου και του

κριτικού συναγωνισμού ανάμεσα στα βιβλία.

Δεν είναι απίθανο, ο Πεισίστρατος να ανέμενε ότι θα εγκαθίδρυε τελικά κάτι σαν μονοπώλιο για τα ομηρικά έπη και για τον «εκδοτικό οίκο» του - παρόμοια μονοπώλια είχαν υπάρξει κιόλας στην Ανατολή. Ίσως δεν είχε κατανοήσει πλήρως την κατάσταση και προφανώς δεν είχε φαντασθεί το ενδεχόμενο ενός συναγωνισμού από άλλους, ιδιώτες και εκδότες. Είναι πολύ πιθανό, αυτή η έλλειψη προνοητικότητας να στάθηκε κρίσιμα υπεύθυνη, ως απαρχή, για την γένεση και την εξέλιξη της ευρωπαϊκής επιστήμης, και του ευρωπαϊκού πολιτισμού γενικότερα.

Βιβλιογραφικές Σημειώσεις

- Περισσότερα για την προσωπική μου προσέγγιση στον κόσμο των βιβλίων και της μουσικής θα βρει κανείς στην *Αυτοβιογραφία* μου με τίτλο *Ausgangsrundie* (Αφετηρίες), Hamburg, Hoffman und Campe, 3η έκδ., 1984 - κβ. και την αντίστοιχη αγγλική έκδοση με τίτλο *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*, London and Glasgow, Fontana/Collins, 1976 και μετέπειτα επανεκδόσεις.

- Για τον Αναξαγόρα και το ζήτημα της χρονολόγησης του βιβλίου του, βλ. Felix M. Cleve, *The Giants of Pre-Sophistic Greek Philosophy*, The Hague, Martinus Nijhoff, 2η έκδ. 1969, ιδιαίτερα σσ. 170 κκ. όπου και περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές. Βλ. επίσης τη σχετική μελέτη του D. O' Brien στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies*, 1968, σσ. 93-113, καθώς και Charles H. Kahn, *Anaximander*, N. York, Columbia University Press, 2η έκδ., 1964, ιδιαίτερα σσ. 164 κκ.

- Για το βιβλίο του Αναξίμανδρου, βλ. Charles H. Kahn, *όπ. π.*, καθώς και Olof Gigon, *Der Ursprung der Griechischen Philosophie*, Basel, 1945.

- Για το βιβλίο του Αναξαγόρα, βλ. τα χωρία με τις αρχαίες μαρτυρίες που έχουν συγκεντρωθεί στο *Corpus των Προσωκρατικών των Dieck-Kranz*, ιδιαίτερα την πλατωνική *Απολογία*, 26 d-e.

- Για την εισήγηση του Πλάτωνα να ασκείται λογοκρισία σε φιλολογικά και μουσικά έργα, βλ. το βιβλίο μου *The Open Society and its Enemies*, London, Routledge and Kegan Paul, Τόμ. I, Κεφ. 4, σημ. 39-41, καθώς και αντίστοιχο κείμενο.

- Για την επίδραση που άσκησε η ομηρική ποίηση πάνω στην ελληνική απεικονιστική τέχνη, βλ. Ernst H. Gombrich, *Art and Illusion*, Oxford, Phaidon Press, 1960, και μεταγενέστερες εκδόσεις, Κεφ. IV, 4.

- Περισσότερα πάνω στη θεωρία μου για τους κόσμους 1, 2, και 3, στα βιβλία μου *Unended Quest* *όπ.π.*, Τμήματα 38-44 και *Objective Knowledge*, Oxford University Press, 1972 και μετέπειτα εκδόσεις, ιδιαίτερα Κεφάλαια 3 και 4, καθώς και Popper-Eccles, *The Self and its Brain*, Springer International, 1977, επίσης Routledge and Kegan Paul, 1984.

Συμπληρωματικά Σχόλια

- Οι λέξεις «βιβλος» και «βύβλος» χρησιμοποιούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ως συνώνυμες της λέξης «πάπυρος». (Ας σημειωθεί ότι γύρω στα 550 π.Χ., εποχή της πρώτης «δημοσίευσης» των έργων του Ομήρου, εισάγονται για πρώτη φορά στην Αθήνα μεγαλύτερες ποσότητες παπύρου από την Αίγυπτο). Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί μερικές φορές τη λέξη «βύβλος» με τη σημασία του κυλίνδρου από πάπυρο, δηλαδή του μέρους ενός μείζονος γραπτού κειμένου, το οποίο απαρτίζεται από περισσότερους του ενός κυλίνδρους.

Αλλά, ασφαλώς, χρειάστηκε να περάσει πολύς καιρός μέχρι να πολιτογραφηθεί η λέξη «βιβλος» με τη σημασία κυρίως του γραπτού κειμένου, θέτοντας έτσι σε δεύτερη μοίρα τη σημασία εκείνη που δήλωνε την προέλευση της γραφικής ύλης. Και μολονότι σταδιακά ανακύπτει μία κυκλοφορία βιβλίων, φαίνεται ότι η έννοια του βιβλίου ως αντικειμένου αγοραπωλησίας άργησε πολύ να καθιερωθεί.

- Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάγνωση των γραπτών κειμένων γινόταν τότε ως επί το πλείστον μεγαλοφώνως. (Φαίνεται μάλιστα ότι αυτός ο τρόπος του να διαβάζουν φωναχτά δέσποζε, έποτε, επί αιώνες - αν κρίνουμε, λ.χ., από τις παρατηρήσεις του Αγίου Αυγουστίνου, στις *Εξηκολογήσεις* του, για τη σιαπηλή ανάγνωση του Αγίου Αμβροσίου). Αυτό ίσχυε ακόμα και για τις γραπτές επιστολές, όπως μαθαίνουμε από τον Ισοκράτη. Άλλωστε, το μεγαλύτερο μέρος των γραπτών κειμένων φαίνεται ότι προοριζόταν για δημόσια εμφάνιση. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι δημόσιες ομιλίες, αν δεν ήταν αυτοσχέδιες (όπως, λ.χ., αυτές του Αλκιδάμα), είχαν προηγουμένως ετοιμασθεί σε πλήρως γραπτό κείμενο (προεξάρχον παράδειγμα αποτελούν οι ρητορικές αγορεύσεις του Ισοκράτη). Αλλά και άλλα είδη κειμένων, όπως ποιήματα, δραματικά έργα ή ιστορικές αφηγήσεις (όπως λ.χ. το έργο του Ηροδότου) διαβάζονταν κυρίως μεγαλοφώνως στα πλαίσια κοινής ωρόωσης, δηλαδή απαγγελονταν. Και όλα αυτά τα κείμενα ονομάζονταν «λόγοι». - Στο φως των παραπάνω, παρουσιάζεται πραγματικά ως εντυπωσιακή καινοτομία η δημόσια κυκλοφορία του κειμένου του Αναξαγόρα: θα πρόκειται, έτσι, όπως ειπώω, για το πρώτο έργο που γράφτηκε με την πρόθεση να δημοσιευθεί ως βιβλίο - αντί, απλώς, να διαβασθεί ενώπιον ακροατηρίου.

- Είναι γνωστό ότι η σχέση γραπτού και προφορικού λόγου απασχόλησε, μεταξύ άλλων, και τον ίδιο τον Πλάτωνα, ο οποίος έτεινε να θέτει σε ανώτερη μοίρα από το γραπτό κείμενο την προφορική μετάδοση και θεωρούσε τα σπουδαιότερα απ' όσα θα μπορούσε να πει ως άγραφο ή μη μεταδίδσιμα με γραπτό λόγο - άποψη που δεν έπαψε να δεσποίζει έποτε. Από την άλλη μεριά, μολονότι σταδιακά τα βιβλία πλήθαιναν και αποτελούσαν ζωντανή πραγματικότητα, η έννοια του βιβλίου - με όλα όσα αυτή συνυπονεί - άργησε να συνειδητοποιηθεί. Γίνεται, έτσι, κατανοητό γιατί ο Πλάτων, ο οποίος τασσόταν υπέρ της αποκομής (ή τουλάχιστον, της λογοκρισίας,) των ομηρικών επών, δεν μίλησε ποτέ για κάψιμο βιβλίων και ακόμα, γιατί το βιβλίο του Αναξαγόρα δεν κάηκε.

Φαίνεται, γι' αυτό, ελάχιστα αξιόπιστη η, κατά 500 περίπου χρόνια μεταγενέστερη, πληροφορία του Διογένη Λαέρτιου (IX, 52), σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι συγκέντρωσαν όλα τα αντίτυπα των βιβλίων του σοφιστή Πρωταγόρα και τα έκαψαν στην Αγορά. (Αυτό, αν συνέβη ποτέ, θα ταυοθετούνταν γύρω στο 411 π.Χ., όταν ο Πλάτων ήταν 16 ετών και πάντως δεν νομίζω ότι έχει ερείσματα στα πλατωνικά κείμενα ή σε άλλες, προγενέστερες του Διογένη, πηγές.

- Μερικοί μελετητές, κρίνοντας από τη φθηνή τιμή στην οποία μπορούσε, κατά τις αρχαίες μαρτυρίες

που διαθέτουμε, να αγορασθεί το έργο του Αναξαγόρα (που προφανώς είχε δει το φως της δημοσιότητας πάνω από 30 χρόνια ενωρίτερα από την εποχή αυτών των αναφορών), θέλησαν να συμπεράνουν ότι επρόκειτο για ένα μικρό βιβλίο. Αλλά για ένα βιβλίο παλαιπωλικά διαθέσιμο, δεν ευσταθεί ένα τέτοιο συμπέρασμα. Και μάλιστα, όλα όσα γνωρίζουμε για το περιεχόμενό του δεν συμβιβάζονται με την υπόθεση ενός βιβλίου περιορισμένης εκδόσεως. Γιατί, κατά τις πληροφορίες μας, το έργο περιείχε μεταξύ άλλων μία Αστρονομία και Μετεωρολογία, μία θεωρία για την γένεση του κόσμου (Κοσμογονία) και για τη γένεση και την δομή της γής και το άκρως ενδιαφέρον, μία μη ατομιστική θεωρία για τα μόρια και για την άπειρη διαιρετότητα της ύλης, καθώς και για τα περισσότερο ή λιγότερο ομοιογενή είδη του υλικού των όντων. Η θεωρία του για την άπειρη διαιρετότητα, μία ιδιαίτερα λεπτοπής θεωρία, περιείχε παρτηρήσεις (που ως τώρα μάλλον δεν έχουν κατανοηθεί) για το ισοάριθμον των άπειρων αριθμών, οι οποίοι προκύπτουν μέσω διαιρέσης, είναι επομένως «αριθμησμοί», όπως τους ονομάζουμε σήμερα - κάτι που μόνο το 19ο αιώνα ξανασυναντισίμε, στους Bolzano και Cantor. Επρόκειτο λοιπόν, ολοφάνερα, για ένα εκτεταμένο βιβλίο και, συγχρόνως, όπως υπαινίσσεται ο Πλάτων, πάμφθγο. Είναι επομένως πολύ πιθανό να είχε «εκδοθεί» σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων.

Απόδοση στα ελληνικά: Ειρήνη Παπαδάκη

Ειρήνη Παπαδάκη

Για τον Karl R. Popper (1902-1994). Σύντομη αναφορά στη ζωή και στο έργο του

Ο Karl Popper υπήρξε ένας από τους κορυφαίους φιλοσόφους του 20ου αιώνα. Γεννήθηκε στη Βιέννη από καλλιεργημένη εβραϊκή οικογένεια που είχε ασπασθεί τον προτεσταντισμό. Ήξερε τα χρόνια της νεότητάς του στο μητροπολιτικό αυτό κέντρο - με όλα όσα συνόψιζε τότε αυτό σε ιστορικοπολιτικές διεργασίες, κοινωνικές κρίσεις, πολιτιστικό διεθνισμό, πνευματική και καλλιτεχνική πρωτοπορία. Μαθητής ακόμα, εισάγεται σε περιοχές αξιώσεων, όπως ο δαρβινισμός και ο μαρξισμός, δοκιμάζει τις συνειδησιακές συγκρούσεις της πολιτικής σφράγισης, κατανοεί τις κοινωνικές συνέπειες του δογματισμού. Διαβλέπει ήδη την ηθική διάσταση της ανθρώπινης γνώσης και την ανάγκη να διερευνηθούν το κύρος και τα όρια των θεωρητικών παραδοχών εν γένει. Στις ιδιαίτερα διαμορφωτικές εμπειρίες της εφηβείας του ανήκουν επίσης η συμμετοχή του σε προγράμματα ψυχολογικής υποστήριξης εγκαταλελειμμένων παιδιών (υπό την εποπτεία του Alfred Adler) και η διετής μαθητεία του κοντά σε έναν πολύπειρο ξυλουργό, τα δύο σκολα χρόνια μετά τον Απ. Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εκτεταμένο ήταν το φάσμα των σπουδών του: στο Πανεπιστήμιο και το Παιδα-